

**МАВЗУ:
СУТЭМИЗУВЧИЛАРНИНГ
ЭКОЛОГИЯСИ**

Режа

1. Яшаш шароити ва тарқалиши
2. Озиқланиши, цикллилик, даврий миграцияси.
3. Сутэмизувчиларда жинсий диморфизм,
ҳимояланиш ва ҳужум қилиш мосламалари.

Яшаш шароити ва тарқалиши

Сутэмизувчилар умуртқали ҳайвонлар кенжа типининг энг ёш синфларидан ҳисобланади. Улар ер юзида Антарктидадан ташқари барча қитъаларда қуруқлик ва океанларда тарқалган. Тибетда 6 минг м баландликда ёввойи қўй ва эчкилар, Арабистоннинг гиёҳсиз чўлу-сахроларида оҳулар подаси учрайди. Марказий Тяншанда 3-4 минг м баландликда юмронқозик, суғур, ёввойи эчкилар, ёввойи қўйлар ва ирбис учрайди. Ҳимолайнинг 6 минг м гача бўлган баландликларида қўйлар, ҳатто бўрилар 7150 м баландликка кўтарилганлиги маълум. Айрим сутэмизувчилар борки, (оқ товушқон) улар уя қурмасдан бутун йил бўйи фаол ҳаёт кечирази ва -30°C сузукқа ҳамда $+35^{\circ}\text{C}$ иссиққа чидаб яшайди. Оқ товушқонлар Якутиядаги -68°C ли совукқа ва ёзда бўладиган $+35^{\circ}\text{C}$ ли иссиққа чидайди, шундай шароитда Якутияда тулкилар ҳам яшайди. Тулкилар Ўрта Осиёнинг $+50^{\circ}\text{C}$ ли иссиғига ва -30°C ли совуғига чидайди. Намлик сутэмизувчиларнинг тарқалишига унчалик таъсир қилмайди.

Сутэмизувчилар яшаш
шароитига кўра экологик
гуруҳлари

Ер устида яшовчи
сутэмизувчилар

Ер остида яшовчи
сутэмизувчилар

Сувда яшовчи
сутэмизувчилар

Уچار даррандалар.

Юмронкозиқлар

Суғур

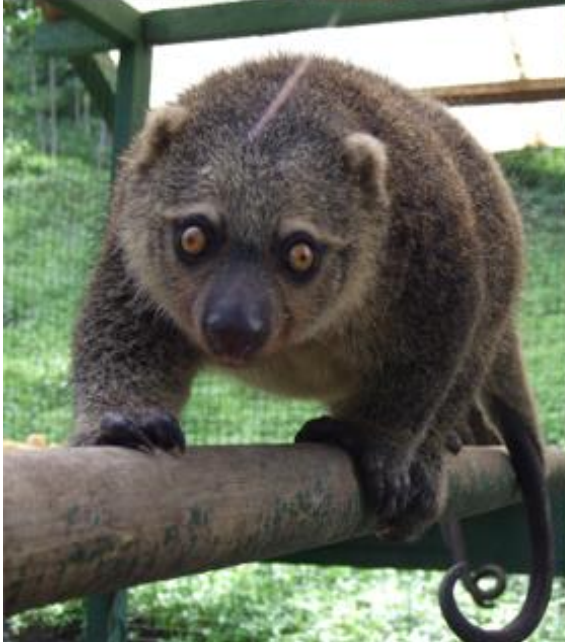
Ер устида яшовчи сутэмизувчилар

Ер устида яшовчи сутэмизувчиларга энг кўп турлар кириб, улар ер шарининг барча қуруқликларида, ўрмон, бутазор ҳамда очик ерларда яшашга мослашган. Қаттиқ ерда юришга Пржевальский оти, зебра, жайрон ва сайғоқлар мослашган, чунки уларнинг бармоғи қисқарган, таяниш юзи кичик. Юмшоқ ерларда юрадиган ҳайвонларда (қумда, ботқоқликда, кўп қорли ҳудудларда) оёғини таяниш юзи кенг бўлади (шимолда яшовчи кийиклар, лось). Тоғда яшовчи туёқлиларнинг (тоғ эчкилари, тоғ қўйлари) туёқлари ўткир ва мустаҳкам бўлади. Қўшоёқлар гуруҳига яна халтали каламуш ва Австралияда яшайдиган бошқа халталилар киради

Олмахон

Халталилар

Прежавалский оти

Ер остида яшовчи сутэмизувчилар

Ер остида яшовчи сутэмизувчилар экологик гуруҳига турли туркум вакиллари киради. Улар ер ости муҳитига ўта мослашган бўлиб, ҳаётининг кўп қисмини ер остида ўтказади. Бу гуруҳга кирувчи сутэмизувчиларнинг кўзлари ва қулоқ супралари ривожланмаган. Думи калта ва қилсиз бўлади ёки мутлоқо бўлмайди. Кўрсичқонлар, сўқирсичқонлар, ерқазарлар ер устига деярли чиқмайди. Ер ковлочи даррандалардан қопчиқлилар орасида қопчиқли крот, ҳашаротхўрлар орасида крот ва Африка олтин кроти, нотўлиқ тишлилардан зирҳлилар киради. Улар кучли олдинги оёқлари билан ерни ковлаб уя ясайди. Баъзилари ерни тишлари билан ковлаб уя ясайди (крот, кўрсичқон). Уларнинг лаблари оғзига тупроқ киришидан сақлайди. Бу гуруҳга кирувчи ҳайвонлардан кўрсичқон, сўқирсичқон, кротлар Европа ва Осиёда, тилларанг кротлар Африкада ва қопчиқли кротлар Австралияда тарқалган

Кўрсичкон

Зирҳли

Крот

Сувда яшовчи сутэмизувчилар

Сувда яшовчи сутэмизувчилар орасида морфологик томондан сувда яшашга камроқ мослашган вакиллариға норка, оқ айиқ, сув каламуши, кундуз, денгиз бобори, сув ерқазари, сув даласичқони, ондатра, сув чўққаси, сув айғири, ўрдакбурун ва нутриялар киради. Сувда яшашга кучлироқ мослашганларига моржлар ва тюленьлар ҳамда сувда яшашга бутунлай мослашганларига китлар, сиренлар, дельфинлар киради. Уларнинг гавдаси баликқа ўхшаб боши танаси билан қўшилиб кетган. Бу гуруҳга кирувчи ҳайвонларнинг озиғи балиқ, амфибия, денгиз юлдузи, моллюска, денгиз кирписи ва краблар ҳисобланади. Сувда яшовчи сутэмизувчиларнинг терисида жун қатлами, ёғ ва тер безлари йўқолиб кетган. Кейинги оёқлари йўқ.

Ўрдакбурунлар

Америка бобери

Морж

WWW.RUSBIOPHOTO.COM

Тишсиз кит

Учар даррандалар

Учар даррандаларга фақат қўлқанотлилар, яъни кўршапалаклар туркуми вакиллари киради. Ҳавода учиб юриш учун уларда учиш органи-қанот пайдо бўлган, тўш суягининг олдинги юзасида кўкрак тож суяги ривожланган. Бош скелети суяклари қўшилиб кетган. Тунги ҳайвонлар бўлганлиги учун эшитиш ва сезиш органлари яхши ривожланган. Улар мевалар ва ҳашаротлар билан озиқланади. Мевахўр кўршапалаклар дарахт шохлари орасида дам олади. Бизда яшайдиган кўршапалаклар орасида малла шомшапалак дарахт ковакларида дам олади. Сутэмизувчиларнинг бошқа туркумлари орасида летяга, жунқанот, олмахон ва қопчиқли олмахонлар бир дарахтдан иккинчи дарахтга 10 метрдан ортиқ масофага сакраб учиб ўтади.

Кичик тақабурун

Сутэмизувчиларнинг озиғи ниҳоятда хилма-хил. Озиқнинг хилига қараб сутэмизувчилар **гўштхўрлар** ва **ўсимликхўрлар** гуруҳларига бўлинади. Гўштхўрлар гуруҳи ўз навбатида **хашаротхўрлар** (кўршапалаклар, ерқазарлар, чумолихўрлар, найтишлилар, ехидналар), **йиртқичлар** (йиртқичлар, айрим қопчиқлилар, дельфинлар, тюленьлар) ва **ўлаксахўрлар** (шоқол, сиртлон) га бўлинади. Ўсимликхўр даррандалар жуда ҳам кўп. Бу гуруҳга кўпчилик маймунлар, кемирувчилар, туёқлилар, қопчиқлилар киради. Сутэмизувчиларнинг мазкур гуруҳлари қисман шартли бўлиб, ҳайвонларнинг географик тарқалиши, ёши, йил фаслларига қараб ўзгариб туради. Масалан: кўнғир айиқ Жанубий Кавказда ўсимлик билан озиқланса, Узоқ Шарқда балик ва тюленьлар билан озиқланади. Кўпгина гўштхўр сутэмизувчилар ўсимликлар билан ҳам озиқланади. Масалан: сувсарлар, тулкилар ҳар хил меваларни ҳам ейди. Айрим сутэмизувчиларни юқорида баён этилган гуруҳларга киритиб бўлмайди. Масалан: ҳайвонларнинг қонини сўриб озиқланувчи кўршапалаклардан - вампирлар шундай, уларнинг қизилўнгачи шу қадар торки, ундан ҳеч қандай қуюқ озиқ ўтмайди. Денгиз кундузи, денгиз типратикани моллюскалар билан озиқланади, шунинг учун уларнинг қозиқ тишлари ясси бўлади.

Ехидна

Оддий дельфин

Common Dolphin, Kangaroo Island, South Australia, March 2006

© Arthur Grosset

Озиқ ғамлаш

Кўпгина сутәмизувчилар йилнинг ноқулай пайтларида озиқланиш учун озиқ ғамлаб қўяди. Бу хусусият кўпроқ кемирувчиларда учрайди. Масалан: чўлда яшайдиган думсиз сичқонлар, дала сичқонлари, кўрсичқонлар, олахуржунлар, сассикқўзан, норка ва бошқалар ўтларни қуритиб қоялар ёриғига ва тошлар остига кўмиб қўяди. Қўзикорин кўп бўлган йиллари битта олмахон 10 тадан 2 минг донагача қўзикоринни ғамлаб қўяди. Сассикқўзан ва норкалар бақаларни ҳам ўлдириб уяларига тўплайди.

**Пичан
йиғувчи**

Кум сичкон

Цикллик

Сутэмизувчиларда тинчлик даври билан фаоллик даврининг сутка ва йил фаслларида мунтазам равишда алмашилиб туриши озиқ топишига мосланишидир.

Суткалик цикллилиги

Тирикчиликни тунда ёки кундузи ўтказиш дарранданинг озиқ топиш характериға боғлиқ. Кемирувчилар билан озиқланувчи кўпчилик йиртқичлар турлича фаоллик билан уларни кечаси ҳам, кундузи ҳам тутеди. Кўршапалаклар, аксинча, фақат кечаси фаол бўлади.

Фаслий цикллилик

Фаслий цикллилик ҳам озиқ топиш қийин бўладиган йил фаслларига мосланишидир. Бу мосланиш уйқуга кириш ҳодисаси билан ифодаланади. Уйқуга кириш клоакалилар, қопчиқлилар, ҳашаротхўрлар, қўлқанотлилар, йиртқичлар ва кемирувчиларда номоён бўлади. Қишки уйқуга кирадиган даррандалар кузда танасига ёғ тўплаб олади. Ҳайвон уйқуга кирганда гавда ҳарорати пасайиб, моддалар алмашинуви сусаяди. Шу сабабли ёғ заҳиралари баҳоргача етади. Кўршапалаклар, типратиканлар, суғурлар, юмронқозиклар, олмахонлар, қўшоёқлар ҳақиқий қишки уйқуга киради. Қишда етарли озиқ топа оладиган лемминглар, ерқазарлар, кротлар, оқ сичқонлар қаттиқ совуқда ҳам қишки уйқуга кирмайди. Ўрта Осиёда тарқалган сариқ юмронқозикларда далада ўт қуриб қолганда юз берадиган ёзги уйқу ҳам ҳақиқий уйқу ҳисобланади. Демак, қишки уйқуни ва ҳақиқий уйқуни фарқ эта билиш керак. Сутэмизувчилар орасида қишки уйқу, ҳақиқий уйқу ва узлуксиз мавсумий уйқуга кирадиган вакиллари бор.

Қишки уйқуга кирадиган

Қишки уйқуга кирадиган сутэмизувчиларда моддалар алмашинув даражаси, гавда ҳарорати ва нафас олиш жараёнларининг унчалик пасаймаслиги билан характерланади. Бу уйқу осонлик билан бузилиши мумкин. Бундай уйқу айиқлар, елотлар, елотсимон итлар ва бўрсиқларга хос. Улар асосан йиқилган дарахтлар остида (қўнғир айиқлар), хашаклар остида, дарахтлар ковагида (қора айиқ, елот) қишки уйқуга кетади. Қишки уйқунинг узоқлиги ҳар йили ўзгариб туради. Елотсимон итлар, елотлар қишнинг иссиқ кунларида уйқудан уйғониб уядан ва дарахт ковакларидан чиқиб, фаол яшайди. Ухлаш муддати шимолда кўпроқ ва жанубга борган сари камайиб боради.

Енот полоскун

Ҳақиқий уйқуга кирадиган

Ҳақиқий уйқуга кирадиган сутэмизувчиларнинг гавда ҳарорати анча пасаяди. Нафас олиши секинлашади ва чуқур донг қотиб ухлайди, лекин қиш вақтида қисқа муддатга, ҳаво жуда исиб кетганда улар уйғонади. Бундай уйқу асосан кўпчилик кўршапалаклар, оласичқонлар ва олахуржунларга хос бўлади. Ҳақиқий уйқуга кириш баъзан қишда эмас ёзда ҳам бўлади (юмронқозик).

Олахуржун

Сарык юмронкозиқ

Узлуксиз мавсумий уйқуга кириш

Узлуксиз мавсумий уйқуга кириш кучли, ниҳоятда донг қотиб ухлаш, гавда ҳарорати ва нафас олишнинг кескин пасайиши билан характерланади. Бундай уйқу асосан типратиканларга, айрим қўлқанотлиларга, юмронқозик, суғур, қўшоёқ ва олмахонларга хос бўлади.

Қўлоқдор типратикан

Катта қўшоёк

Даврий миграция

Қалин қор тушганда озиқ топишни иложи бўлмай қолади. Бу хилдаги миграция асосан туёқлиларда ва йиртқичларда кузатилади.

Кўршапалаклар эса, қушлар сингари шимол томондан жанубга учиб кетади. Даврий миграция горизонтал ва вертикал бўлади. Шимол буғуси билан еликнинг МДХ да, Африкада эса туёқлиларнинг, асосан кийикларнинг кўчиб юриши горизонтал миграцияга мисол бўла олади. Китлар миграцияси катта бўлиб, улар ҳар йили Арктика денгизларига сузиб боради.

Вертикал миграциялар анча қисқа бўлиб, баланд тоғларда яшайдиган йирик сутэмизувчилар (тур, серна, тоғ эчкилари ва улар орқасидан кидириб юрадиган йирик йиртқичлар) нинг қишда баланд тоғлардан ўрмон зонасига ва тоғ олди зонасига тушиши, ёзда эса тоғ чўққиларидаги қор эриб, пастдаги ўт-ўланлар қуриши натижасида, бу ҳайвонларнинг аксинча яна тоққа кўтарилиши вертикал миграцияга мисол бўлади.

Шимол буғиси

Қор қўйи

Урчиш ҳодисаси

Урчиш ҳодисасига алоқадор миграцияларга денгиз мушуги ва кўпгина тюленларнинг очик денгизда болалайдиган ётоқларига чиқиши мисол бўла олади. Масалан: Шимолий Атлантикада тарқалган ва муз устида болалайдиган греланд тюлени, ҳар хил ерда болаловчи учта пода ҳосил қилади, бу подалар куздаёқ болалаш жойларига миграция қилади. Кўплаб кўчиш ҳодисалари баъзи сутэмизувчилар кўпайиб кетган йиллари бўлади. Бу вақтда улар ўзлари туғилган ҳудудларни ташлаб, бошқа жойларга кўчиб кетади, бунинг сабаби тўлиқ аниқланмаган. Лекин, бунда озик танқислиги муҳим ўрин тутади. Бу ҳодиса кўпроқ лемминглар билан тйинларда кузатилади. Улар кўчиб кетаётганда дарё ва кўллардан сузиб ўтади, ҳатто ўзини денгизга ҳам ташлайди. Бунда кўплари сувга чўкиб ҳалок бўлади ва йиртқич сутэмизувчилар ҳамда қушларга ем бўлади.

Гренланд тюлени

Сонининг ўзгариши

Сутэмизувчилар сонининг ўзгариб туриши барча туркумларга хос бўлсада, лекин ҳар хил гуруҳларда турлича содир бўлади. Айниқса кемирувчилар ва йиртқичларда бу ҳодиса аниқ кузатилади. Масалан: тйин кўпайиб кетган йиллари битта овчи бир мавсумда 1000 дан ортиқ тйинларни овлайди. Тйинлар озиқ кўп бўлган йилда ўртача 3 мартагача болалайди ва ҳар сафар 6-8 (10 тагача) тадан бола туғади. Озиқ камайган йилларда эса 2-3 (5 тагача) та бола туғади ва бир йилда 1-2 марта болалайди. Бундай ҳолат товушқонлар, ондатра ва сичқонсимон кемирувчиларда ҳам кузатилади. Ҳайвонлар сонининг ўзгариб туришида маълум даврийлик борлигини ва улар ҳар хил ҳудудларда ҳар хил эканлигини аниқлаш мумкин. Масалан: Сибирда яшайдиган Шимол буғуси 10 йилдан 20 йилгача бўлган муддат ўртасида бир неча марта кўпаяди. Бу албатта озиқ миқдорига боғлиқ.

Учар тйин

Шимол буғиси

Инлари ва бошпаналари

Бутун умри бўйи озиқ ахтариб тинмай кезиб юрадиган китсимонлардагина ҳеч қандай макон бўлмайди. Куракоёқлиларнинг ҳаммаси қисқа муддатга бўлса ҳам, дам олиш, урчиш ва туллаш учун бошпанага муҳтож бўлади. Уларнинг бошпаналари яшайдиган сув қирғоқлари ва муз усти ҳисобланади. Кўпгина тюленлар бунга қирмайди, улар муздан махсус «туйнук» очиб уни музлатмай туради ва шу туйнук атрофидаги қор устида болалайди. Буғулар, кийиклар, эчкилар, қўйлар, товушқонлар кўчиб юриб ҳаёт кечирувчи даррандалар ҳисобланади, яъни уларнинг доимий макони бўлмайди. Кўпгина йиртқичлар дам олиш ва бола туғиш учун уяларида, кемирувчилар ва ерқазарлар инларида яшайди. МДХ да учрайдиган барча ҳашаротхўрлар яъни кротлар, ерқазарлар, типратиканлар, бўрсиқ, оқ сичқон, латча, тулки ва бошқа майда ҳамда ўртача катталиқдаги йиртқичлар ерни ковлаб ўзига ин ясайди ва шу инларда яшайди. Сутэмизувчилар инининг хусусиятлари уларнинг озиқланиш ва урчиш характериға боғлиқ.

Крот

Бўрсик

Copyright © Richard Ford
Digitalwildlife.co.uk

Масалан: тйинлар инини дарахт остига куради, ўзи ҳам дарахтда озикланади, болалайди ва ухлайди. Боберлар новда ва йўғон дарахт шохларидан қапа шаклида ин ясайди, унинг девори қалин ва мустаҳкам, ичи лой билан сувалган бўлади.

Йўлбарслар ва қоплонлар дам олиш ҳамда болалаш учун тасодифий уялардан ҳамда йиқилган дарахтлар остидан, қоялар тагидан жой топади. Сувсарлар, соболлар, сассикқўзонлар, оқ сичқонлар эса қуш уяларидан фойдаланади, тошлар остига ва дарахт ковакларига ўрнашади. Кўршапалаклар тасодифий уяларда яшайди, яъни улар ғорлар, дарахт коваклари ва чердакларда яшайди. Митти сичқон ўз уясини ўсимлик момиқларидан ва уларнинг ингичка пояларидан куради, бу инлари ердан баландроқ бўлиб, одатда ғалла ўсимликларининг поясига бириктириб қўяди. Болалари бир ҳафтасиз ота-онасининг орқасидан эргашиб юра олмайди. Ёввойи чўчқалар ўз уясини ерга чўп ва қуруқ ўтлардан катта қилиб куради.

Сутэмизувчиларда жинсий диморфизм

Сутэмизувчиларнинг кўп туркумларида жинсий диморфизм кўзга яққол ташланмайди. Кўпгина куракоёқлиларда, жуфт туёқлилар, қисман эса хартумлилар, маймунлар, баъзи йиртқичларда (эркаги ёлли ва урғочиси ёлсиз бўладиган шер) жинсий диморфизм сезилади. Қулоқли тюленларнинг эркаклари урғочиларидан анча йирик бўлади. Эркак моржларнинг қозик тишлари анча йўғон ва танасида терисининг қалин тортишидан юзага келган алоҳида дўмбоқлари бўлади, бу дўмбоқлари моржлар бир-бири билан уришганида ҳимоя вазифасини бажаради. Эркак тўнғизнинг икки ён томонидаги териси урчиш вақтида жуда ҳам қалинлашади ва рақибининг қозик тишидан сақлайдиган қолқонга айланади, буғуларнинг фақат эркакларида шохи бўлади (шимол буғусидан ташқари). Эркак кабарганинг қорин томонида махсус ҳид чиқарувчи халтачаси ва қозик тиши бўлади. Қувушшохлиларнинг шохи урғочисида эркагиникига қараганда анча кичик бўлади (қўй, эчки) ёки бутунлай бўлмайди (оққуйруқ, қорақуйруқ каби баъзи кийикларда).

Буғи

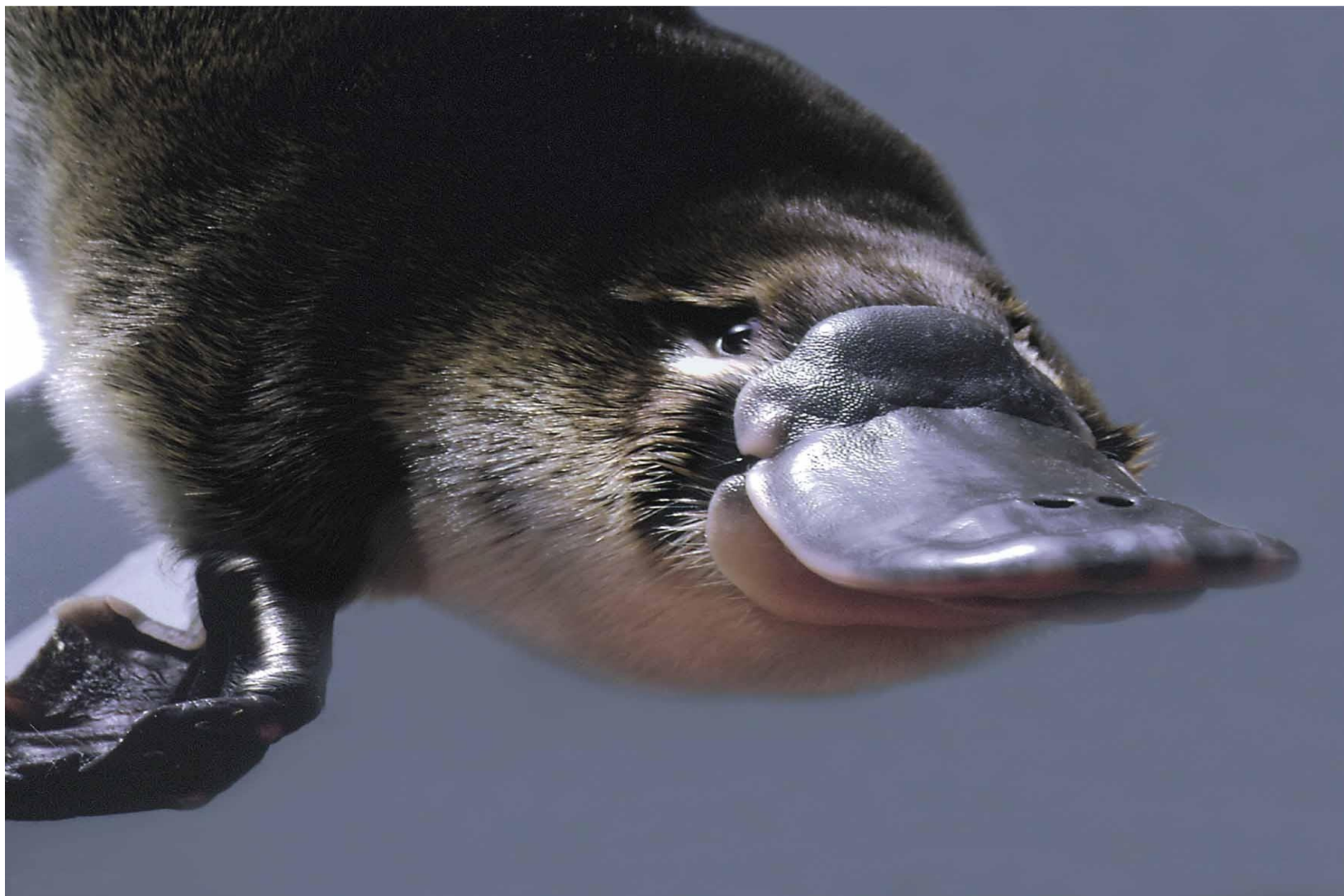
Кўпайиши

Сутэмизувчилар айрим жинсли, кўпайиши ички, асосан тирик туғади (клоакалиларни ҳисобга олмаганда). Кўпчилиги болаларини уяларида туғиб тарбиялайди. Болаларини сут билан боқади ва насл учун қайғуради. Турли сутэмизувчиларнинг ривожланиши турлича кечади ва улар ривожланишга қараб уч гуруҳга бўлинади.

Тухум қўйиб кўпайиш

Бу гуруҳга кировчи сутэмизувчиларнинг тухуми сарик моддага бой бўлиб, туғилганда эмбрион (бола) анча ривожланган бўлади. Тухумни онаси уясида босиб, инкубация қилади (ўрдакбурун) ёки қорин томонида жойлашган халтача ичида ривожланади (ехидна, проехидна). Урғочи ўрдакбурун жинсий органида тухум оталангандан кейин 15 кун, ехидналарда эса 16 кун ушланиб қолади ва кейин ташқарига чиқади. Ташқарида эса бу тухумлардан, яъни ўрдакбурун тухумидан 9-10 кундан кейин, ехиднада эса 10-11 кундан кейин боласи чиқади.

Ўрдакбурун

Проехидна

Zaglossus bruijnii, Moscow Zoo 2008, Foto: Klaus Rudloff, Berlin

Чала бола туғиб кўпайиш

Бу гуруҳга кировчи сутэмизувчиларда бола бачадонда ривожланади, йўлдоши бўлмайди. Бундай чала туғилган болани онаси қорин томонида жойлашган халтасида олиб юради. Боласи сутни ўзи эммайди, балки, халта ичидаги сут безлари онаси томонидан бола оғзига тўғриланиб сут билан боқади. Бу гуруҳга халталилар киради.

Кенгуру

Яхши ривожланган бола туғиб кўпайиш

Бу гуруҳга кирувчи сутэмизувчилар тўлиқ ривожланган тирик бола туғади. Бу гуруҳга йўлдошлилар киради. Юқоридаги биологик гуруҳларга кирувчи сутэмизувчилар тухумларининг ҳажми ҳам ҳар хил бўлади. Тухум қўювчиларнинг тухуми йирик бўлиб, 10-20 мм га боради, тухум таркибида сариқлик моддаси кўп бўлади. Тухум ташқи томондан қалин пергаментли қобиқ билан қопланган. Халталиларнинг тухуми майда (0,2-0,4 мм), ва сариқлик моддаси кам, суюқ оқсил суст ривожланган бўлади. Аксарият турларида биттадан, фақат опоссумларда 10 тагача тухум ривожланади. Йўлдошлиларнинг тухуми эса жуда майда (0,05-0,2 мм), уларнинг тухумида оқсилли қобиқлар ва сариқлиги деярли бўлмайди. Аксариятида бирданига бир неча (15-18 та гача) тухум ривожланади.

Тапир

**Бир ўрkachли
туя**

Сутэмизувчиларнинг балоғат ёшлари

Сутэмизувчилар турли ёшда жинсий балоғатга етади. Йирик сутэмизувчилар анча кеч вояга етади. Филлар 10-15 ёшда, каркидонлар 12-20 ёшда, ҳар хил турдаги жайронлар 2-4 ёшда, денгиз мушукларининг эркаклари 4 ёшда ва урғочилари 2-3 ёшда, бўри 1 ёшда, майда кемирувчилар эса бир ойлигида балоғатга етади. Айиқ, аксарият тюленлар, йўлбарслар 3-4 ёшида урчиш қобилиятига эга бўлади. Итлар, сувсарлар 2-3 ёшида, кемирувчилар ва товушқонсимонлар тез вояга етади. Масалан: қуёнлар иккинчи йилда, ондатра 5 ойдан бошлаб, кичик сичқонсимон кемирувчилардан уй сичқони 2,5 ойда, дала ва ўрмон сичқонлари 3 ойда кўпая бошлайди. Жуда кўп сутэмизувчилар фақат урчиш вақтидагина жуфтлашади, баъзилари эса бутун умр бўйи жуфт бўлиб яшайди (кўпгина маймунлар, баъзи йиртқичлар, оқ тулки, бўри; кемирувчилардан бобер шулар жумласига киради). Лекин, полигам сутэмизувчилар ҳам оз эмас (отлар, эшаклар, буғулар, бир қанча туёқлилар ва қулоқли тюленлар). Полигам сутэмизувчиларда насл учун қайғуриш вазифасини фақат урғочилари бажаради. Моногам сутэмизувчиларда эса болаларини тарбиялашда эркаги ҳам иштирок этади.

**Хиндистон
фили**

Бўри

Сутэмизувчилар, кўпинча бир йилда бир марта бола туғади. Лекин, кўпгина кемирувчилар шароит яхши бўлганда бир йилда бир неча марта болалайди. Масалан: товушқонлар, тйинлар бир йилда уч мартагача, уй сичқонлари ва каламушлар ундан ҳам кўп болалайди. Баъзи бир йирик даррандалар (филлар, тишсиз китлар, моржлар, йўлбарслар 2-3 йилда бир марта кўпаяди ва одатда биттадан бола туғади. Дельфинлар, буғулар ҳар йили кўпаяди ва улар ҳам биттадан бола туғади. Итлар, сувсарлар ва йирик мушуклар ҳам ҳар йили бир марта кўпаяди, лекин улар кўп бола туғади.

Сутэмизувчилар туғадиган боласи сони ҳам ҳар сафар ҳар хил бўлади. Масалан: йирик даррандалар одатда ҳар сафар биттадан, майдалари эса кўп бола туғади (оқ сичқонлар 18 тагача, норка 13 тагача, олахуржунли сичқон, каламуш, сичқон, кўрсичқон 18 тагача бола туғади).

Сутэмизувчиларнинг бўғозлик ва туғиш даври узоқ бўлганлиги муносабати билан куйикиш, кўшилиш даври ҳам ҳар хил бўлади. Масалан: ит, бўри, тулки қишнинг охирида (январь, февраль ойларида); бўғозлик даври қисқа бўладиган майда сутэмизувчилар (типратиканлар, сассикқўзонлар, латчалар, норка, қуёнлар ва кемирувчилар) баҳорда; сувсар, бўрсик, росомахалар ёзнинг ўрталарида ва аксарият туёқлилар кузда қўшилади. Яна шуни таъкидлаш лозимки, ўрта ва совуқ минтақаларда яшовчи сутэмизувчилар йилнинг маълум бир вақтида, асосан баҳорда урчийди, айиқлар инида ётиб қишда туғади, тюлень ҳам қишда туғади.

Ҳимояланиш ва ҳужум қилиш мосламалари

Баъзи сутэмизувчилар гавдаси ўткир ниналар билан қопланган (ехидна, типратикан, жайра). Улар тиканларини кўтариб, зарб билан гавдасини орқага ташлаб ниналари билан душманга зарба беради. Айрим сутэмизувчилар (сувсарлар, виверралар, ерқазарлар) ўзларидан сассиқ хид чиқаради. Баъзиларида бу суюқлик сассиқ бўлишидан ташқари, душманини гангитиб ҳам қўяди. Бундай суюқлик одамнинг юзига сачраса одам бир неча соат ҳушсиз бўлиб қолади. Ҳимоя ранги ҳам сутэмизувчиларда кўп фойда беради. Бундай ҳимоя ранги тундра ва саҳроларда яшовчи сутэмизувчилар учун айниқса, характерлидир. Саҳрода яшайдиган сутэмизувчиларнинг кўпчилиги сарғиш, кулранг тусда бўлади. Қишда оқ қуён ёздаги жигарранг тусини ўзгартириб, оқ тусга киради. Йиртқич даррандаларда тишлари, мушуклар ва айиқлар оилалари вакилларида тирноқлари ҳам ҳимояланиш органлари вазифасини бажаради. Туёқлилар оёқлари билан душманларини тепиб ўзларини ҳимоя қилади. Жуфт туёқлиларнинг ҳимоя органига яна уларнинг шохи ҳам киради. Колония бўлиб яшовчи сутэмизувчилар биргалашиб яшаши билан ўзларини ҳимоя қилади.

Каркидон

Қўлоқдор типратикан

